

A stilisztika grammatikájáról

Az elhagyásos helyettesítés elemi formája a *f ő n é v i*, a *m e l l é k n é v i* és az igei lexémaalakzat, másképpen az ún. *c s o n k a m e t a f o r a* grammatikailag motiválatlan abban az értelemben, hogy az összevont tartalmi síkok között az elhagyásos helyettesítés műveletének megfelelően nincs kifejtett nyelvtani viszony, az azonosítás a szintagmatikus tengelyen jelöletlen, mégis itt kel nyelvbeli életre, az aktuális jel aktuális jeltermészete a szintagmatikus függőségben mutatkozik meg, amely nem jelenti azt, hogy az elemi forma egyben a szintagma-metafora alakzatába vonódik.

S *z i n t a g m a - m e t a f o r á* ról beszélünk akkor, ha a két tartalmi sík azonosítását szószerkezet formával jelöljük, és a bővítéses helyettesítés eljárásával benne mindkét tartalmi síkot megnevezzük. A kérdés azonban ekkor az lesz, s *z é t í r h a t ó - e* a két tartalmi sík az azonosítás nyelv nyújtotta grammatikai viszonyaiba.

Mivel a *m e l l é k n é v i* és az *i g e i l e x é m a - m e t a f o r á k* szófaji természetük szerint beszerkesztve a nyelvtani tulajdonítás viszonyát jelölik, szintagmatikus szétírásuk nem lehetséges, és elemi csonka alakzatok maradnak, jóllehet tulajdonító komplex elemi lexémaalakzatok.

A *m e l l é k n é v i* metaforaalakzat szemantikai motivációját a jelzős szószerkezetben az alaptag értelmezi, de ez az értelmezés sohasem teljes, mert az egymással azonosított akcidencia jelentésekben az egyik a szemantikai összeférhetőség "halmaza", a másik az ebből valamelyiket jelölő. Az aktuális jellel megnevezett tulajdonság metaforikusan bővíti a jelzett szó jelentéstartalmát, s mint a másik halmaz valamelyikének signansa a signatummal együtt szűkíti jelentéskörét: Ó, te *vastag* felejtés,/ *penészes* lomposodás,... (Tornai J.: A történelem szétfűrészelése); Arcuk *ránCBSzedte/ a haszontalan* időt (Fodor Á.: Hódolat az öregek előtt).

Hasonló a szemantikai motivációs folyamat, mikor a mondatrészfunkció ugyan megváltozik, de a dolog és tulajdonsága reláció nem, például a melléknévi metafora *á l l a p o t h a t á r o z ó i* mondatrész: Tutajok úsznak *szeliden* (Juhász Gy.: Tutajok a Ti-

szán); Egy sovány/ Akác részegen szitta be a drága/ Napfényt... (Tóth Á.: Körúti hajnal) —, vagy a mondatban á l l í t m á n yként szereplő f ő t a g: Bús az alkonyat (József A.: Őszi alkonyat); kemény a menny... (József A.: Óh szív! Nyugodj!); Különös, hogy a tenger halhatatlan, (Pilinszky J.: Minden lélegzetvétel).

Ez utóbbi viszont az elemi lexémaalakzattal már a mondatforma rangjára emelt jelölés, az e l h a g y á s o s h e l y e t t e s í t é s olyan m o n d a t a l a k z a t a, mely a tulajdonítás lényegét világosan föltárja: a lexémaalakzat szófaji sajátosságából következik, hogy a paradigmaticus tengelyen létrejött azonositást a szigmatikus tengelyen nem tudjuk "szétírni".

Elemi komplex lexémaalakzat az i g e i, azzal a specifikus megkülönböztető jeggyel, hogy metaforikus motiváltsága a mondat szintjén kapcsoló értékben nyilatkozik meg, funkciójában tehát mindig mondatalakzat, elhagyásos helyettesítésen nyugvó m o n d a t m e t a f o r a: Minden lélegzetvélet megsebez, (Pilinszky J.: Minden lélegzevétel); a világ azért tovább lüktet, (Pilinszky J.: Kárhozat); tehetetlenek vagyunk mondja a kő a fű... (Parancs J.: De profundis).

A melléknévi és az igei alakzatokkal szemben a f ő n é v i l e x é m a - m e t a f o r a két tartalmi síkja, a két szubsztancia jelentés egybeolvad, s minthogy teljes egészében fedi egymást, az újrjelölés a kontextusban pontosan értelmezhető: Kaszák villannak az egen,... (József A.: Eső); a magasból csipkefüggönyök havaznak... (Csoóri S.: Vallomás a városhoz); Enyhe kocsmaszag/ a száguldó földalattin/ s karácsony ezüst rongyai a lucskos járdán. (Csoóri S.: Ünnepek után); Ülök otthon magánsivatagomban... (Hajnal G.: Esemény).

De éppen ebből a tulajdonságából fakad a szemantikai és a grammatikai motivációk egybejátszása a metaforaalakzatok egyéb típusainál.

Ha két tartalmi sík között nyelvtani kapcsolatot óhajtunk létesíteni, vagyis az alakzat szemantikai motivációját g r a m m a t i k a i f o r m á b a n ki akarjuk fejteni, a bővítéses helyettesítés eljárásának jegyében a jelölő jelöltjét is meg kell neveznünk. A bináris jelszerkezet szétírására azonban — az azonositás különféle grammatikai viszonyaiban — kizárólag a f ő n é v i l e x é m a a l a k z a t alkalmas, az akcidencia jelentések metaforaalakzatait a grammatikai motiváció nem polarizálhatja.

A szemantikai motiváció grammatikai kifejtése már a lexéma-szinten is lehetővé válik: ott emlékektől terhes fejedet/ a márványföldnek elcsüggesztheted:... (Babits M.: Esti kérdés); hol a dicsőség zordon nagyjai/ kő- s érc-mezükben hallgatag virasztják/ a végtelenség hosszú éjjelét. (Kosztolányi D.: Az árkádok alatt); háromszor villant/ a bölcs azbeszt-szakállán/ a cirmos alázat.

(Tornai J.: A történelem szétfűrészelése) —, ám a szóösszetétel-
lel jelölt metafora-alakzat, a konnotatív kód e megszerkesztett
jele (a grammatikailag egyszer már motivált jel) újra lexikális
elemmé minősül, melyet — bármely mondatrészként beszerkesztve is
— a jelölés ismét szabadon használhat: És eljönnek érted az esti
lázak,/ bőrödön jégcsap-tűk zenélnek,... (Farkas Á.: Esti lázak);
Szakadoznak rojtosodnak/ házak utcák városok/ hogy feszítsünk ho-
gyan járjunk/ ebben a kabátban/ acél-molyok lyuggatták foszlat-
ták... (Rába Gy.: Mit álmodtam egy századvégi éjszakán); illetve:
ó, csermelyhangu csízek,/ Illatok, édes ízek,... (Tóth Á.: Áprili-
si capriccio); Kisértetes nálunk az Ősz/ S fogyatkozott számú az
ember:/ S a domb-kerítéses síkon/ Kőd-gubában jár a November (Ady
E.: Az eltévedt lovas).

A főnévi l e x é m a - m e t a f o r a egyedi jeltermészetét
azok a grammatikai szerkezetek mutatják (másképpen az ún. megszer-
kesztett képek), melyekben azonosító nyelvtani szerepénél fogva az
alakzat szükségszerűen önmagát írja szét.

Ilyen az a z o n o s í t ó h o z z á r e n d e l ő s z ó -
s z e r k e z e t, a bővítéses helyettesítés műveletének m o n -
d a t a l a k z a t a, ahol a grammatikai szétírás kényszere nyilván-
vánvaló. A főnévi lexéma-metafora mint a mondat állítmánya az
alannyal az azonosítás viszonyába kerül, a jelölő-összetevő tehát
alanyát jelöli, a nyelvtani szerkezettel saját azonosságát, s mert
a nyelvi forma is metaforikus jelölő, a szubsztancia jelentések
szemantikai kölcsönviszonya a grammatikai szerkezetben is köl-
csönviszony marad, a szétírás kényszerének megszűnése nélkül a
tartalmi síkok grammatikai funkciója a hozzárendelő szerkezetben
egymással felcserélhető: A betegséggel szomszéd a halál... (Petőfi
S.: A betegséggel szomszéd a halál); ... az élet/ Egy összezsú-
folt táncterem,... (Arany J.: Kertben); bús szemed isteni csillám.
(Babits M.: Új Leoninusok); Magyar Alföld...;/ *temploma cövek;/*
talaja méj aludttej,... (József A.: Magyar Alföld); Piros tükör a
háztető,... (Nagy László: Zápor után) — vagy: Sápadt a kék hegy-
tábor, fátyola távoli zápor, (Babits M.hály: Új Leoninusok); Gyé-
mántos, hús heringen élek,/ bútoraim az égi fények,... (József A.:
Zuzmara).

Az egyéb azonosító grammatikai formák a szemantikai motiváci-
ót a grammatikaival szétírt bővítéses helyettesítés s z i n t a g -
m a - m e t a f o r á i.

A szemantikai kölcsönviszony grammatikai szétírása k ö z -
v e t l e n vagy k ö z v e t e t t a szintagmatikus tengelyen.

Közvetlenül azonosít a g e n i t i v u s e x p l i c a t i -
v u s: A képzelet égi álmába merülök,... (Berzsenyi D.: Levéltöre-
dék barátnéhez); Mult ifjuság tündér taván/ Hattyúi képed fölme-
rül (Vajda J.: Husz év múlva); Lelkem kiszikkadt mezején/ pár szál

virágot keresek... (Babits M.: Lelkem kiszikkadt mezején); S boldogan hal meg, amíg rácsukom/ Fáradt *pillám koporsófedelét* (Tóth Á.: Lélektől lélekig); Korán vájta belém *fogát/ a vágy*, mely idegenbe tévedt. (József A.: Talán eltűnök hirtelen); *szerelmem súlyos zászlaja/ tűzve van fejed felől*. (Nagy László: Amikor nincs kegyelem); a siralomházi éjszakában/ magamban letisztázom/ a *sötétség egyenletét...* (Nagy G.: Tíz); a jeges közönytől üzötten/ őrzöm a *megértés parazsát...* (Parancs J.: Amíg az egyensúly lehetséges) —, a z a z o n o s í t ó é r t e l m e z ő j e l z ő s s z e r k e z e t: s aztán vissza, *szívem, vén oltár...* (Ady E.: Utolszor még Párizsba); Midőn az est, e lágyan takaró/ fekete síma *bársonytakaró...* (Babits M.: Esti kérdés); Az *öntudat* nem űz, a konok *kapitány*. (Tóth Á.: Elégia egy rekettyebokorhoz); Úgy néz a *földre*, a nagy *cinteremre*. (Juhász Gy.: Esők után); de ha a *valóság*, e hajlékony *acéllap* visszarúg,... (Orbán O.: Asztaltáncoltatók) —, míg közvetett az azonosítás az á l l a p o t f é l e h a t á r o z ó k k a l. E szerkezetek i g e i vagy i g e n é v i alaptagja a más mondatrészre vonatkozó azonosságot a szintagmatikus tengelyen csak formálisan jelzi, és a nyelvi modalizátor szerepét tölti be, ahogy a m i n t kötőszó az essivusi szerkezetformában.

a) *Állapothatározóban szétírt szemantikai motivációk*: De jönnek remete *kanokként/ Ős* sűrűkből ki *szerelmek, dühök*: (Ady E.: Bántott, döfölt folyton a Pénz is); suhogó *rendekben dől a zápor*. (József A.: Eső); nézd, fáj a homlokom az ütközéstől/ és fáj, hogy elmúlik ez a fájás,/ mert bomlott *melled varként* rátapad... (József A.: Esik); S mert *hegyvidének ott a szennyes!* (József A.: Anyám); Hallod a zenét a *mandolafán*, mint kivirágzott *hangszeren*? (Babits M.: Dal, prózában); Ha a *várost tengernek* modjátok/ ez egy békés árnyas kis sziget (Babits M.: Illusztrációk mindenféle könyvekhez 5.); *káprázatként* szétfoszlik a lényeg,... (Parancs J.: A költői mesterségről); A próféták *gyurmának* nézik a világot,... (Orbán O.: Asztaltáncoltatók).

b) *Eredethatározóban szétírt szemantikai motivációk*: Fátyolból varrná *törülgetőjét,/ csontjából* venné *kevergetőjét...* (József A.: Ördög farába...) zöld ruhájú kozmikus menyasszony,/ szélverte *kondenzcsíkból a fátyla*. (Nagy László: Kék hegyek hidege); valahol messze, *sugárból kovácsolt/ fesztítővasait* felkapva,... (Képes G.: Fáradhatatlan).

c) *Eredményhatározóban szétírt szemantikai motivációk*: *harmatá* vált benne a *gond* és a *teher*; (József A.: Megfáradt ember); De most, hogy fölriadtunk, hirtelen/ *kockagödörre* alakul a *ház,/ drótsövénnyé* a bútorok,... (Pilinszky J.: Fölriadva); *Sarjürendemet* varjú váltja át/ fekete *zürzavarrá* az uton,... (Ágh I.: Búcsuzás Kemenesaljától); Nekem sohasem volt elég kerek egy *gyémántá*

csiszolt *teória*: (Orbán O.: Asztaltáncoltatók).

Erősebben "köt" a grammatikai motiváció a közvetlenül azonosító *g e n i t i v u s e x p l i c a t i v u s* ban és a közvetve azonosító *á l l a p o t f é l e h a t á r o z ó k* ban. A tartalmi síkok ezekben a formákban nem cserélhetnek nyelvtani funkciót, vagyis a birtok mindig a birtokost jelöli [(vö. "*sikereim és tévedéseim gubanca/kibogozhatatlan háló*" (Parancs J.: Századvégi számvetés és fohászzkodás)], az állapot- és az eredményhatározó az alanyt, a tárgyat [(vö. "*Fegyverben réved fönn a téli ég*" (József A.: Óh szív! Nyugodj!); "a kínlódás *vasszögeivé* vált *Ige*" (Tornai J.: Szervátiusz Tibor szobrai)], az eredethatározó meg éppen fordítva [(vö. "a zöld/*levélből* piros *parázs* lesz" (Csukás I.: Majd eljön a Karácsony is)].

A szerkezet saját mivoltából következik, hogy ez a megkötés nem áll az értelmezőre, és a jelölő-összetevő lehet az értelmezett is [(vö. "Hatalmas, hős, sudaras multnak/*Ágai, gyönyörű éveim,*" (Ady E.: A megnőtt élet); "Ó, borok *anyja, drága hegy, mámor anyja, munka!*" (Babits M.: Dal, prózában)].

A felsorolt jellemző típusokon kívül vannak még olyan azonosító formák, melyek többszörös *g r a m m a t i k a i m o t i v á c i ó* val utalnak az aktuális jel tartalmi szétírására.

A *f ő n é v b ő l* képzett *i g e* vagy *i g e n é v* és ennek determinánsa — egy szenvedő relációban — a képzett ige, ige-név alapszavának és a bővítménynek a szemantikai kölcsönviszonyát jelöli: Páros ívű szép *szivárvány/ Koszorúzta* keletet: (Arany J.: A gyermek és a szivárvány); *Költőkkel s fiatal feleségekkel koszorúzott/ tündöklő asztal,*... (Radnóti M.: A la recherche...).

De a bővítéses helyettesítés mondataalakzatán belül a motivációs többlet is szerephez jut, a képzett ige — mint szemantikai alakzat — egy újabb mondat-metafora centrális modulusa: *Füst koronáz* erdőt, bokrot,... (Arany J.: Ősszel).

E grammatikailag többszörösen motivált jelölésnek — a tartalmi síkok szemantikai kapcsolatának — egy főtagon keresztül már csak közvetett formája a *k e t t ő s t á r g y* vagy a *k e t t ő s a l a n y*: bármerre fordulok is: a halál elnagyolt/ mondatait hallom egy szakadékból/ s eltévedt *arcaimat* látom *tuskósodni/* a gyökerestől kifordult fákban (Csoóri S.: Mátrai erdő).

Grammatikailag többszörösen motivált jelölés — a főnévből képzett igéhez hasonlóan —, ha a főnévből képzett *m e l l é k n é v* alapszava jelölő-összetevője a melléknév bővítményének: *Hóval* meg *lánggal bútoros* minden/ tér a világban... (Nagy László: Fejfáknak fejfa).

Végül a főnévi lexéma-metaforát írja szét a szemantikai motivációt jelölő mondataalakzattá a névszói állítmányt kifejtő mellékmondat: Csak annyi *az élet*, mint futó felhőnek/ *Árnya* a folyón,...

(Petőfi S.: Még alig volt reggel...); Egykor imádott, furcsa *sorsom*,/ Olyan lett, mint lopott *kalap*,... (Ady E.: Erdőben, esős délutánon); *Botja* olyan volt, mit egy *thyrsus* (Tóth Á.: Ősz); Sötét *szobád*, akár az *akna* (Pilinszky J.: Utószó). (Az a n n y i, m i n t, o l y a n, m i n t grammatikai konstrukció, az utalószói állítmány és a mint modalizátor teljes egészében nyilvánít egy fogalmat egy másik fogalommal szemantikailag azonosnak.)

Bár az elemi melléknévi és az igei lexéma-metaforát a szintagmatikus tengelyen nem lehet szétírni, a nyelv a részlegesre mégis formákat ad.

Ilyen az *e n a l l a g e* és a *h y p a l l a g e* (szintaktikai jelző-, illetve cselekvéseltolás), a konnotatív grammatika szintagma- és mondatalakzata. Ezeknek a szerkezeteknek egyik eleme, amely vagy tulajdonság- vagy cselekvéshordozó, a szerkezeten belül szemantikailag kompatibilis a melléknévi és/vagy az igei alakzattal, és részlegesen értelmezi annak motivációját.

E n a l l a g e: *Ezüst* sötétség némasága/ holdat lakatol a világra (József A.: Téli éjszaka). (vö. *ezüst hold*); *Erdő*,/ megfejtethetlen, *zöld* álom,... (Csoóri S.: Mátrai erdő). (vö. *zöld erdő*) —, *h y p a l l a g e*: marhacsordát portenger *sodor* (Nagy László: Félelmes alkonyat).(vö. *marhacsorda sodor*)

Az elemi melléknévi és az igei lexéma-metafora *r é s z l e g e s e n s z é t í r t* nyelvi megjelenései a *h a s o n l a t f o r m á j á v a l* jelölt alakzatok. A tertium comparationis ezekben a formákban éppen az igei vagy a melléknévi alakzat, melynek a viszonyított pólusával implikált szövegrész nem töri szét a szemantikai kongruenciát, s a bővítmények használati feltételeit betöltve részlegesen szétírja az elemi alakzatot, a metaforikus melléknévi, igei tulajdonítást. Ez a hasonlatforma voltaképpen szillepszisz, a szubsztanciálisan metaforikus zeugma mondatalakzata: *Miért oly boldog* ma az *ősz*,/ *Mint* áldozás után *apáca*,... (Juhász Gy.: Végtelenség); s a lélek, mint a csizma *sáros*; (Babits M.: Vasárnap); *Bennem* a mult *hull*, mint a kő... (József A.: Reménytelenül).

Emellett a részlegesen szétírt igei lexémaalakzat a két szövegösszefüggés különmemű mondatrészeit a kifejtett azonosság szintjére hozza, s ezáltal mmintegy átvilágítja számunkra elemi formájának meteforikus kapcsolóértékét: *Álmok* üteme *ringat*,/ *Mint* tiszavirágot a tavasz árja,... (Juhász Gy.: Hamlet); *Cseng* a csend is, mint harangszó. (Bihari S.: Akácok édes illata); *Kopog* a múlt a hátam mögött,/ akár a félérett makk szeptemberben (Csoóri S.: Mátrai erdő); a patak *csörren* meg jobbkezed felől,/ mint két hegy közé *hajított*/ *lánc* (Csoóri S.: Mátrai séta).